

КРИМСЬКИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ОПОЗИЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У цій статті автор на основі використаної літератури та джерел досліджує яку роль відіграло Кримське Ханство у формуванні та розвитку опозиції в середовищі Запорозької Січі до Гетьманщини та сусідніх держав. Намагається з'ясувати, які чинники зумовлювали утворювати спільний союз з Ханатом, а які навпаки перешкоджали йому.

Ключові слова: Гетьманщина, Запорозька Січ, Кримське Ханство, опозиція.

Між Запорозькою Січчю та Кримським Ханством протягом сторіч існував тісний взаємозв'язок. Характер цих зв'язків різноманітний, як ворожий, так і союзницький.

Друга половина XVII ст. позначилася боротьбою різних держав за протекторат над Козацько-гетьманською державою. У ході цієї боротьби різні старшинські угруповання трималися одної чи іншої з сусідніх держав, при тому часто нехтуючи загальнонаціональними інтересами. Андрусівське перемир'я можна вважати стало причиною роздоріжжя в середовищі старшини та зумовило пошук надійнішого протектора. Козацька старшина розуміючи небезпеку як з боку Речі Посполитої, так і Московії починає шукати підтримку в Кримському Ханстві, яке було вороже налаштовано щодо обох цих держав.

Проти умов Андрусівського перемир'я 1667 р. виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний гетьман І. Брюховецький. Однак наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини. На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву у П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців, була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря П. Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму¹.

П. Суховієнко (Суховій) загрозу своїй вітчизні бачив, як зі сторони Речі Посполитої, так і зі сторони Московського царства. Він покладав великі надії на Кримське Ханство. Тому одразу по прибуттю до Криму закріплює військовий

* Лимар Дмитро — аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

¹ Чухліб Т. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 187.

союз з ханом Аділ-Гіреєм та проголошує себе Гетьман Війська Запорозького та Правобережної України «ханської величності». Закріпивши союз з Кримським Ханством П. Суховій видає універсал до українського народу. В універсалі наголошувалося про трагічні наслідки Андрусівського перемир'я: «... в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...»². Тому П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних старшин до єднання проти зовнішніх ворогів: «... и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи»³. П. Суховій акцентує увагу на тому, що Московське царство постійно порушує угоди: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припускают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили...»⁴. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини. Здобувши владу за допомогою Кримського ханства П. Суховієнко розпочав опозиційну боротьбу за владу з П. Дорошенком в якій він так і не здобув перемогу а замість очікуваної злагоди ще більше посилив міжусобицю. Як наслідок увесь його короткочасний період гетьманування завершився поразкою і врешті-решт він відмовитися від булави на користь М. Ханенка а потім дав присягу московському царю⁵. У цій авантурі П. Суховієнка Кримське Ханство вбачало свій практичний інтерес за допомогою підконтрольного собі гетьмана відхопити якомога більшу територію України.

В останній третині XVII ст. відчутно посилюється позиції Московського царства, яке дедалі просуває свою експансію на південь, що в свою чергу дуже непокоїть Кримське Ханство. Кримський хан краще за українських гетьманів розумів, яку небезпеку несе Московія. Так, 1675 р. хан Селім-Гірей I запро-

² Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. VII. — С. 86.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея. XVII–XVIII ст. — К., 1992. — С. 186.

понував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Московським царством й укласти мир із Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами повернути лівобережну Гетьманщину⁶.

Одночасно з зазначеним на Запорозькій Січі починають виразно формуватися антимосковські настрої, репрезентантом яких на той час став гетьман І. Мазепа. Зокрема, маємо відомості про, те, що у 1689 р. запорожці зверталися до Речі Посполитої з проханням про підданство⁷. Також у цей час спостерігаємо покращення відносин між запорожцями та татарами. Як зазначав О. Оглоблин генеральний суддя М. Вуяхевич писав до лівобережного гетьмана І. Мазепа наступне: «... запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на Правому березі Дніпра»⁸.

В кінці XVII ст. Московія почала здійснення серії походів на Південь, прагнучи завоювати Кримське ханство. Вона долучила до цих походів лівобережні козацькі війська, які під керівництвом гетьманського уряду, очолюваного І. Мазепою, взяли активну участь у бойових діях⁹. Однак такі дії були далеко не популярні в колах української старшини. Опозиція антитурецькій коаліції за часів І. Мазепа зростає: вона мала своїх прихильників і серед старшинської верхівки всієї Гетьманщини, де було чимало колишніх дорошенківців, і серед місцевої старшини (переважно південних полків), і серед запорозької старшини. Купецтво Гетьманщини, особливо південної, зацікавлене в торгівлі з Кримом і Туреччиною, теж не було задоволене цією війною. Припустимо, що й частина вищого духовенства Гетьманщини, яке і після 1686 р. зберегло деякі зв'язки з Константинопольським патріархатом, що перебував під впливом турецького уряду, не співчувало війні з Туреччиною¹⁰.

Якщо діяльність вищої старшини загрожувала насамперед самому гетьману, то незрівнянно ширше, а тому й небезпечніше для політики І. Мазепа значення мали опозиційні настрої на півдні Гетьманщини й на Запорозжжі, тим більше, що незадоволені елементи завжди могли увійти в контакт зі старшинською опозицією. Ці опозиційні настрої викликані були як зовнішньою, так і внутрішньою політикою гетьманського уряду в 90-х рр. XVII ст. Основне значення в цих суперечках мали, безперечно, зовнішньополітичні події того часу, а саме війна з Туреччиною і Кримом.

⁶ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. — К., 2007. — С. 383.

⁷ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII — початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій та ін. — К., 2006. — Т. 1. — С. 571.

⁸ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 205.

⁹ Станіславський В. Запорозжжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 176.

¹⁰ Універсали Петрика від 29 липня 1692 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. — К., 2001. — Т. 3, кн. 2. — С. 158.

Саме на південні полки Гетьманщини лягав головний тягар війни з Кримом. Переходи українсько-московського війська, надмірні податки й побори для його утримання, відрив значної кількості населення від господарства, зрозумілий в умовах воєнного часу відхід посполитих у козаки, нарешті, невпинні татарські напади — усе це руйнувало південне Лівобережжя і створювало базу для активного невдоволення місцевого населення політикою І. Мазепи. Невдача Кримських походів 1687 і 1689 рр. ще більше загострила становище на півдні Гетьманщини.

Війна з Туреччиною і Кримом особливо відбилася на торговельно-промислових інтересах південно-лівобережної, переважно полтавської, старшини (і купецтва), а також запорозької старшини. Як відомо, південні полки Гетьманщини й Запорожжя, крім торговельних стосунків між собою, мали значну торгівлю з Кримом і турецькими «городками» на долішньому Дніпрі, причому масштаб цих операцій далеко виходив за межі самого Криму. Українські купці возили до Криму хутра, сукна тощо. Зі свого боку, Запорожжя торгувало з Гетьманщиною рибою і сіллю, а діставало звідти борошно, горілку, залізо, смолу, рибальські сітки і т. ін.¹¹

Старшинська опозиція до І. Мазепи цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньополітичних комбінаціях. Відповідно до обставин часу, старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Москві, то, навіть, у Варшаві, а нерідко одночасно в усіх сусідніх державах, але особливі надії покладала (до Константинопольського миру 1700 р.) на Крим (і Туреччину), а потім (під час Північної війни 1700–1721 рр.) — на Московщину (і частково Польщу), то знову на Крим. Отже кримське питання зовнішньої політики в діяльності старшинської опозиції займали не аби яке місце¹².

Боротьба старшинської опозиції проти гетьмана Мазепи почалася незабаром після 1687 р. Перший відкритий виступ опозиційних елементів стався в 1688 р. Опозиція провадила зносини з Кримом, одночасно інтригуючи проти Мазепи в Москві, а також агітувала проти нього в Гетьманщині. На початку 1688 р. Мазепа довідався про те, що Л. Полуботок «в некоторыи з ханом вступовал советы»¹³. Таким чином, в черговий раз стала актуальною взаємовигідна співпраця опозиційно налаштованої до політики гетьмана старшини з Кримським ханством.

На хвилі цих подій на початку 90-х рр. XVI ст. з середовища старшинської опозиції І. Мазепі висунувся старший канцелярист Генеральної Військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Добре обізнаний з політичною ситуацією та настроями у Гетьманщині, Петрик щиро прагнув звільнити гетьманщини від протекторату Московського царства. Слідом за П. Суховієнком, він розраховував підняти повстання серед запорожців, домогтися укладання союзного

¹¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 158.

¹² Там само. — С. 158.

¹³ Там само.

договору Січі з Кримським Ханством і на чолі об'єднаних козацько-татарських сил виступити проти гетьмана. Цю акцію, згідно з задумом Петрика, мали підтримати городові полки. Це дозволили б усунути Мазепу з гетьманства та розпочати воєнні дії проти Москви¹⁴. Ідея «одобрания от московское власти милое отчизни свое Украйны»¹⁵ стає головною метою Петрика. Петрик вважав, що союз з Кримом (і, мабуть, Туреччиною) був би важливою, а на той час чи не єдиною гарантією державної самостійності України.

Тим часом Гетьманщина, як союзник Московського царства знаходилась в стані війни з Кримом і Туреччиною. На початку 1691 р. відправлений у службових справах до Гадяча й Полтави, Петрик таємно подався на Запорожжя, де його незабаром обрано на військового писаря. Перебуваючи на Січі, Петрик розпочинав переговори з Кримом і мобілізував запорозьку урядову й громадську опозицію проти Москви й офіційної політики гетьманського уряду. Наприкінці квітня 1692 р. він «вирушив до Криму, де від «імени міродайних» кіл Гетьманщини й Запорожжя продовжує переговори з кримським урядом, які завершилися трактатом союзної угоди між Україною й Кримом, підписаним у Газі-Кермані (Казикермені) 26 травня того ж року. Згідно цього документу чітко простежувалися виразні антимосковські позиції Петрика Іваненка, який відверто закликав звільнити «Україну з-під московського ярма»¹⁶.

Додано було позиції й військового союзу. Кримська держава зобов'язується Україну «від поляків та Москви та від усіх неприятелів обороняти завжди»¹⁷. Зі свого боку, «князівство Малоросійське» усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне налагоджування й відшкодування претензій підданих обох держав¹⁸. Встановлений порядок дипломатичних взаємин (через послів та гінців), для чого мали zorganizувати пошту в Переволочні й у Газі-Кермані¹⁹. Цей договір засвідчував взаємне прагнення обох сторін об'єднати свої зусилля проти наростаючої загрози з боку Московської держави. В своїй позиції Петрик апелював до козацько-кримського союзу періоду Б. Хмельницького і тому не мав своїй прокримській орієнтації жодного сумніву. Також слід зауважити, що до 1700 р. Московське царство продовжувало сплачувати данину Кримському Ханству²⁰, що засвідчувало про важливу роль Криму в цьому регіоні.

¹⁴ Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С.176.

¹⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 Т. / Редкол П.С. Сохань та ін. — К., 1991. — С. 88.

¹⁶ Універсали Петрика від 29 липня 1692 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. — К., 2001. — Т. 3, кн. 2. — С. 342.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Галенко О. Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 257.

Однак всупереч своїм сподіванням Запорозька Січ стала непереборною перешкодою для Петрика і татар, запорожці хоч на початку й виявили значний ентузіазм, проте незабаром відреклися від Петрикових ідей. І головною причиною цьому було, навіть, не в тому, що правляча старшина Січі на чолі з кошовим І. Гусаком протидіяла Петрикові, а в тому, що в запорозькому середовищі ще слабкими були антимосковські настрої, запорожці продовжували традиційно залишалися на антитатарських позиціях. На таких позиціях Запорозька Січ перебувала й надалі до початку XVIII ст.

Таким чином, у другій половині XVII ст. активізувалася опозиція козацької старшини до зовнішньої та внутрішньополітичної орієнтації українських гетьманів. Враховуючи, що Запорозька Січ відіграє одну з найвагоміших ролей у політичному житті тогочасної України, внутрішня опозиція намагається за допомогою Кримського Ханства зав'язати військово-політичні союзи з Січчю й виступити об'єднаним фронтом проти ворожих держав (в першу чергу Московського царства) та Гетьманщини, як виразника їх інтересів. Однак дані акції стають непопулярними в оточенні Запорозької Січі, що проявилася у відмові більшості запорожців йти на військово-політичне співробітництво з татарами. Не приймаючи закликів «ханських гетьманів» запорозьке козацтво навпаки було схильне до активних воєнних дій проти Криму.

КРЫМСКИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ОППОЗИЦИИ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ К ГЕТМАНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

Льмарь Дмитрий (Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова).

В этой статье автор на основе использованной литературы и источников исследует какую роль сыграло Крымское Ханство в формировании и развитии оппозиции в среде Запорожской Сечи к Гетманщине и соседних государств. Пытается выяснить, какие факторы обусловили образовывать общий союз с Ханатом, а какие наоборот препятствовали ему.

Ключевые слова: Гетманщина, Запорожская сечь, Крымское Ханство, оппозиция.

CRIMEAN FACTOR IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF OPPOSITION TO THE ZAPOROZHIAN SICH HETMANATE IN THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY

Lymar Dmytro (I. Mechnikov Odessa National University, Ukraine)

In this paper the author on the basis of references and sources explores the role played by the Crimean Khanate in the formation and development of opposition among Zaporizhzhya Sich to Hetman and neighboring countries. Trying to figure out what factors have shaped to form a joint alliance with the Khanate, and that conversely hindered him.

Keywords: Hetmanate, the Sich, the Crimean Khanate, the opposition.